

Kosta Nikolić, naučni savetnik

Institut za savremenu istoriju, Beograd

O UZROCIMA IZBIJANJA GRAĐANSKOG RATA U SRBIJI 1941.

Apstrakt: U tekstu se piše o početku građanskog rata u Srbiji, odnosno o sukobu prokomunističkog (NOVJ) i rojalističkog (JVUO) pokreta otpora. Problem građanskog rata u Srbiji predstavlja jedno od najdugotrajnijih, najspornijih i najviše diskutivanih pitanja u naučnoj literaturi. To pitanje je u direktnoj vezi sa problemom "četničke kolaboracije" i gotovo da se ništa nije promenilo u polaznim stavovima i tumačenjima još od kraja Drugog svetskog rata. Čak i u naučnoj historiografiji ovi događaji i dalje su predmet suprotnih tumačenja i na činjeničnom nivou.

Ključne reči: rat, okupacija, ideologija, otpor, partizani, četnici, revolucija.

Osnovni cilj Komunističke partije Jugoslavije još od njenog osnivanja (1920) bilo je stvaranje «prave» boljševičke partije sposobne da izvede revoluciju. Taj zadatak izvršen je preko niza unutrašnjih obračuna («čišćenje partije») kada je politika KPJ dovedena do stepena pune pokornosti svetskom komunističkom centru u Moskvi. Ishodišna tačka cele jedne dugogodišnje strategije bilo je nacionalno pitanje, odnosno njegova instrumentalizacija u borbi za vlast. Centralno mesto dobila je dogma o srpskoj naciji kao "vladajućoj i ugnjetačkoj". Druga kontroverza sadržana je u teorijskom modelu, kasnije oživljenom u praksi, koji je podrazumevao da se Jugoslavija prvo razbije kao država, a kasnije obnovi kao komunistička federacija. Objekat celokupne doktrine Komunističke partije Jugoslavije sveden je na nacionalne revolucije nesrpskih naroda u Jugoslaviji, što je bilo moguće samo jednom ideološkom kategorizacijom glavnog objekta te borbe - srpskog naroda.

Preobražaj KPJ iz jedinstvene klasne organizacije u nekoliko partija sa nacionalnim oznakama koje će biti embrioni budućih nezavisnih država, razvijao se kao prirodan proces protivteže građanskim strankama koje su svojim nacionalnim zahtevima privlačile najveći deo naroda. Zvanična odluka o stvaranju nacionalnih partija donesena je decembra 1934. Iako je rukovodstvo neprestano isticalo da se osnivanjem nacionalnih partija ne narušava celovitost KPJ, da se ne menja njen boljševički sistem organizacije, niti se stvara neka federacija partija, već od same odluke o osnivanju KP Hrvatske, postavljeni je zahtev za teritorijama na kojima će partija delovati.¹

Sa upotrebom komunističke ideologije u nacionalne svrhe najdalje se otišlo u Crnoj Gori: tom ideologijom išlo se ka stvaranju nove nacije. Do tada nije postojala nijedna društvena ni politička snaga koja bi, mimo istorije i tradicije, zahtevala izdvajanje Crnogoraca iz srpskog nacionalnog bića. Komunisti su takav veliki istorijski prelom u životu jednog naroda pokušali da ostvare jednostavnim ideološkim sredstvima. Na poznatoj šemi o vladajućoj srpskoj naciji, građena je i konstrukcija o "porobljenosti" Crne Gore koju je Srbija izvršila već

¹ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, 275.

samim činom ujedinjenja. Iza toga se sugerisala spoznaja o eksploataciji i ugnjetavanju Crnogoraca, o samoopredeljenju, otepljenju i stvaranju Sovjetske Crne Gore.

Idejni oslonac u ovakvoj nacionalnoj politici tražen je u tradicionalnim vezama Crnogoraca sa Rusijom još iz vremena nacionalne borbe protiv Turaka. Uspostavom Sovjetske Rusije, crnogorski komunisti smatrali su kako su oni prirodni nastavljači tih veza i da je ruska pomoć i sada potrebna za nacionalno oslobođenje Crne Gore. Zbog toga su u budućnosti videli Sovjetsku Crnu Goru ne kao nezavisnu, već direktno pripojenu Sovjetskom Savezu kao njegov sastavni deo. I finansijska sredstva za izvođenje oružanog ustanka nisu tražena od Kominterne, već direktno od sovjetske države.² U praktičnom izvođenju te politike nije se, međutim, mnogo postiglo jer je zamisao o posebnosti crnogorskog naroda teško prihvatana i među samim crnogorskim komunistima, ali je tokom Drugog svetskog rata i posebno na njegovom kraju, postala realan istorijski činilac i presudno uticala na konstituisanje crnogorske nacije.

Jedini narod koji nije imao pravo na samoopredeljenje bio je srpski jer je "ugnjetao" sve ostale. Ta parola oživljavaće iznova i u kasnijim periodima, sve do kraja postojanja Jugoslavije. Celokupna politika KPJ i Kominterne zasnovana na razbijanju Jugoslavije, postavljala je na dnevni red srpsko nacionalno pitanje upravo zbog toga što ga je potpuno ignorisala. Ideološke konstrukcije na kojima je ta politika počivala dobro su poznate: Jugoslavija je versajska tvorevina u kojoj je Srbija anektirala druge jugoslovenske pokrajine i pokorila druge narode, a srpska nacija bila je vladajuća. Najvažnije je, ipak, da se princip nacionalnog samo-opredeljenja i otepljenja nije uzimao dosledno, polazeći od pojedinih naroda, već od teritorija koje ti narodi u većini ili samo delimično naseljavaju, a koje kao posebne države do tada nisu postojale i čije su državne granice nepoznate. Potpuno se ignorisala činjenica da se nacionalni interesi pojedinih naroda često ukrštaju na jednom nacionalnom prostoru, a svako zaokruživanje teritorija uvek je izvedeno na štetu srpskog naroda.³

Jugoslovenski komunisti dugi niz godina koje su proveli u ilegalnosti, na marginama društva, nisu imali autoritativno rukovodstvo. Prelom je nastupio 1936. kada je na površinu isplivao Josip Broz (*Valter*) koji će od početka Drugog svetskog rata koristiti nadimak „Tito“, pod kojim je i ostao upamćen u istoriji. On je na čelo KPJ došao kada je ta partija bila u dubokoj ilegalnosti, rastrzana unutrašnjim borbama i čiji je rukovodeći kadar masovno stradao u Staljinovim čistkama. Njega su najviše odlikovale osobine komuniste „posebnog kova“ - disciplinovanost i poslušnost, odvažnost i militantnost u akcijama, osećanje odgovornosti i spremnost na žrtvu. Do tada je već imao dugu praksu revolucionarnog rada, kako u Kraljevini Jugoslaviji, tako i u Sovjetskom Savezu. Mnogi detalji iz njegove biografije nepoznati su i do danas, posebno oni o učešću u Prvom svetskom ratu.

Dugo očekivanu saglasnost Kominterne da formira Centralni komitet KPJ Tito je dobio januara 1939. Po povratku u Jugoslaviju marta 1939. u Bohinjskoj Bistrici konstituisao je novo partijsko rukovodstvo koje su, osim Tita kao generalnog sekretara, sačinjavali: Edvard Kardelj, Franc Leskošek, Miha Marinko, Josip Kraš, Milovan Đilas i Aleksandar Ranković. Radeći u Moskvi Tito je naučio kako se stvara kadar profesionalnih

² Isto, 286.

³ Isto, 286-287.

revolucionara, kako se već osvojena vlast, upotrebom svih sredstava, održava. Kada je došao na čelo KPJ, njegov najvažniji zadatak bilo je "čišćenje partije". Isključio je čitavu plejadu najistaknutijih vođa jugoslovenskog komunističkog pokreta, iako je većina od njih već bila streljana ili umrla u koncentracionim logorima u Sovjetskom Savezu. Ljude koje je 1939. doveo na čelo partije, sam je stvarao i uobličavao. Na taj način je istorija KPJ počinjala od njega i Tito je postao kreativna ličnost staljinizma.

On nikada nije bio ideolog i teoretičar, bio je praktičar i operativac. Kao i sve druge dogmate, verovao je da svojim znanjem donosi „oslobođenje potlačenim masama“ ali je više od ostalih bio čvrstog ubeđenja da i lično doprinosi uzdizanju partije. Ideju o instrumentalizaciji istorije preuzeo je, kao i sve druge ideje kojima se nadahnjivao, iz boljševičkog nasleđa, ali ih je koristio za svoju ličnu promociju, proglašavajući ono što je sledio kao jedino ispravan put. Na taj način se i kod Tita i kod KPJ u godinama uoči Drugog svetskog rata odvijao proces dogmatizacije uzdizanjem autoriteta partije i stvaranjem njenog vođe.

Nesumnjivo je, međutim, da je KPJ pod Titovim rukovodstvom ostvarila novu epohu. Prihvatanjem parole ujedinjavanja u Narodnom frontu pokazala je nasmevano lice narodu, a sve grehe iz prošlosti, u prvom redu sektaštvo i dogmatizam, prebacila je na ranija rukovodstva. U nacionalnoj politici taj zaokret je najvidljiviji u prihvatanju teze da je Jugoslavija neophodna za opštu borbu jugoslovenskih naroda. Umesto raspada, sada se isticao pojam odbrane zemlje. Broz je uspostavio jedinstvo u partiji, suzbijajući uticaj hrvatskog nacionalizma (smenio je prvo rukovodstvo KP Hrvatske). Tako je jedna partija koja je godinama bila oličenje raskola i nedemokratije, postepeno postajala državotvorna i narodna, Ali, ispod te spoljašnje kore ostalo je staro jezgro totalitarne ideologije i oligarhijske strukture koja je postavljala svoje pravo da suvereno odlučuje i vlada sudbinama ljudi. KPJ se već bila pretvorila u organizaciju za vođenje klasne borbe proletarijata. Zato su primarno mesto imale ideologija i organizacija, a centralno - borba za vlast.⁴

Iako je u godinama uoči Drugog svetskog rata KPJ zauzela načelan stav odbrane zemlje, u prvom planu je još uvek bila borba za rušenje postojećeg poretka Kraljevine. Njen režim je i dalje označavan kao fašistički, a sve do 1941. isticano je da Beograd pripada krugu imperijalističkih država koje su provocirale svetski sukob. Kada je ukazivano na opasnost od Nemačke i Italije, redovno je naglašavano da veća opasnost pretila od fašizma u samoj Jugoslaviji, a srpski narod je svoju slobodu i nezavisnost mogao da osigura samo borbom protiv "svog" fašizma: *"On neće pobijediti reakciju i fašizam ako ne bude razbijen velikosrpski šovinizam, ako ne budu iskorijenjeni njegovi ostaci u vlastitim redovima i ako ostane ma i sjenka tutorstva nad Hrvatima i Slovencima. Nijedan narod ne može biti slobodan ako ugnjetava druge narode"*.⁵

KPJ je pozdravila i sovjetsko-nemački ugovor od 23. avgusta 1939. i ocenila ga kao čin koji je "pokvario prepredene planove provokatora antisovjetskog rata". Objasnjavano je i da je nemački fašizam bio prinuđen na kapitulaciju pred "tvrđavom socijalizma i svetskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta", a u slučaju napada Nemačke na Sovjetski Savez, i same "mase nemačkog naroda branile bi zemlju socijalizma i ljudskog napretka". Zato je taj pakt bio velika pobjeda ne samo SSSR-a, već i internacionalnog proleterskog i antifašističkog bloka. Sada je ulogu centra svetske reakcije preuzeo London, kako bi zaštitio svoje imperijalističke interese, organizovao napad na Sovjetski Savez i sprečio izbijanje revolucije u Nemačkoj, tako

⁴ Isto, 325.

⁵ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije (dalje: AJ, CK KPJ), 1937/1.

da se rat "ni u kom slučaju ne može smatrati kao napredan, pravedan rat, niti po ciljevima, niti po socijalnim snagama koje ga nose".⁶

Odmah po izbijanju Drugog svetskog rata rukovodstvo KPJ iznelo je svoje viđenje uzroka rata koji je posmatran kao sukob između "rada i kapitala, ugnjetenih naroda i imperijalista". Glavni izazivači rata bile su "reakcionarne vlade finansijskog kapitala Pariza i Londona" koje su želele da nemački fašizam okrenu protiv Sovjetskog Saveza. Rat nije izbio zbog Poljske i odbrane njene nacionalne nezavisnosti: *"Nemačka je, istina, neposredno napala Poljsku, ali je istina i to da je sama poljska vlada plemića i kapitalista bila imperijalistička i imala imperijalističke prohteve, u prvom redu protiv Sovjetskog Saveza: 1920. ona je na mig Londona i Pariza zauzela delove Ukrajine i Belorusije; 1938. napala je Čehoslovačku zajedno sa hitlerovskom Nemačkom; imala je pretenzije na istočnu Prusku, a Dancing je branila samo kao svoju imperijalističku poziciju. Očevidno, poljski plemići i kapitalisti uvukli su poljski narod u jedan imperijalistički i nepravedan rat"*.⁷

Učešće Sovjetskog Saveza u napadu na Poljsku («tamnicu naroda») bilo je «pružanje ruke pomoći bratskim narodima zapadne Belorusije i zapadne Ukrajine». Crvena armije je svojom oslobodilačkom akcijom stvorila pretpostavke za pretvaranje imperijalističkog rata u rat za obaranje svih "razbojničko-imperijalističkih vlada" kako bi se srušio i sam kapitalistički način proizvodnje. To je, istovremeno, otvaralo perspektivu i ostalim "ugnjetenim" narodima da dođu do svoje nacionalne slobode. Jugoslovenski komunisti, učeći se na dijalektici društvenih borbi, morali su da uoče ove sve velike promene u svetu kako bi sproveli istorijsku misiju u svojoj zemlji. CK je ocenio da je "srpska reakcija" sada radila na uvlačenju Jugoslavije u rat.⁸

Tokom cele 1940. Engleska je napadana kao izazivač rata. Za KPJ je bilo najvažnije da se sruši kapitalističko društvo svuda u svetu. U skladu sa tom dogmom, napad Sovjetskog Saveza na baltičke države i Finsku tumačen je kao nova velika pobeda nad izazivačima rata, jer su engleski imperijalisti huškali finske veleposednike da raspiruju mržnju i pripremaju rat protiv otadžbine proletera: *"U toku ovih 20 godina Finska je bila prava tamnica naroda i postepeno je pretvarana u pravi vojnički logor"*.⁹ Stoga je ova "herojska pobeda Crvene armije" bila pobeda nad međunarodnom buržoazijom čime je sprečen plan engleskih i francuskih imperijalista da se rat proširi na skandinavske zemlje: *"U toku ove godine Sovjetski Savez je primio u svoju porodicu, na njihovu vlastitu molbu, narode triju baltičkih država koje su njihovi neodgovorni upravljači hteli da uvuku u rat"*.¹⁰

Ista logika upotrebljena je i posle kapitulacije Francuske, za koju nije bio kriv nemački imperijalizam, već "izdajnička politika francuske oligarhije i socijaldemokratije", jer su izazvali rat koji radni narod Francuske nije želeo. Samim tim se pokazalo da su komunisti u pravu "kada tvrde da su samo oni dosledni borci za sreću i blagostanje naroda, za slobodu i nezavisnost".¹¹ Za napad Italije na Grčku, osim engleskog imperijalizma bila je kriva i "nenarodna Metaksasova vlada" koja nije obezbedila mir u saradnji sa Sovjetskim Savezom, već je postala oruđe imperijalista iz Londona za ostvarenje njihovih "razbojničkih planova" na Balkanu. Jednim delom

⁶ Vojni arhiv, Beograd, (dalje: VA), fond: Ministarstvo vojske Kraljevine Jugoslavije, 72-3-9. Proglas CK KPJ iz septembra 1939.

⁷ AJ, CK KPJ, 1939/5. *Teze o međunarodnoj unutrašnjoj situaciji*.

⁸ Isto.

⁹ AJ, CK KPJ, 1940/1.

¹⁰ Isto.

¹¹ AJ, CK KPJ, 1940/9. Saopštenje CK KPJ od 12. jula 1940.

kriva je bila i "velikosrpska buržoazija koja je požudno namirisala krv i rastu joj zazubice" za Solunom, Albanijom i bugarskom Makedonijom.¹²

Svoju strategiju za budući rat, Komunistička partija Jugoslavije razradila je na V zemaljskoj konferenciji, održanoj oktobra 1940. u Zagrebu. Josip Broz je istakao je da u svetu postoje dve vrste zemalja: totalitarne imperijalističke sile na jednoj i SSSR - dosledni "zaštitnik malih naroda, zemlja sreće i blagostanja", na drugoj strani. Zato je celokupnu predstojeću borbu trebalo je postaviti na klasne temelje.¹³

Osnovni ciljevi predstojeće borbe bili su: borba za samo-opredeljenje makedonskog i crnogorskog naroda, borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu i Metohiji i Sandžaku; mađarskih, rumunskih, nemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini; borba protiv "kolonizatorskih metoda srpske buržoazije" i proterivanje "svih onih koloniziranih elemenata pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonske, arnautske i druge narode". Osim toga, komunisti «odlučno stoje» na principu "prava nacija na samoopredeljenje do otcepljenja" i formiranja nezavisnih nacionalnih država ili priključenja drugim državama: «*Oni neće nikada sprečavati otcepljenje jedne nacije ako ona to zahtjeva*».¹⁴

Ništa se nije promenilo ni u trenucima kada se ratni vior nadvio nad Jugoslavijom. U februarskom proglasu iz 1941. CK je tvrdio da je mobilizacija koja se sprovodila za navodnu odbranu zemlje, u stvari bila perfidna zamisao da se komunisti "strpaju u koncentracione logore najnovije vrste".¹⁵ Naravno, te mere bile su uperene i protiv "nacionalno porobljenih" naroda Jugoslavije. Početkom marta, rukovodstvo KPJ saopštilo je da su izazivači rata imperijalisti u oba tabora, kako nemački, tako i engleski. Engleski su ipak bili opasniji zbog svojih veza sa "izdajničko-kapitulantskom vladajućom klikom u Jugoslaviji", kao i zbog planova da Jugoslavija postane "odskočna daska za sutrašnji napad protiv velike i srećne zemlje socijalizma". Stoga je jedini izlaz za narode Jugoslavije bio u paktu sa "velikim i moćnim Sovjetskim Savezom".¹⁶ To je značilo da Jugoslavija treba da se približi Nemačkoj zbog još uvek važećeg sovjetsko-nemačkog ugovora, a i retorika KPJ bila je znatno oštrija prema "engleskim imperijalistima".

Početkom maja održano je Savetovanje KPJ o uzrocima poraza u aprilskom ratu i daljim zadacima. Ocenjeno je da je glavni uzrok poraza bila "zločinačka nacionalna politika velikosrpske vladajuće klike". Odbačena su opravdanja "vladajuće klike" o uzrocima poraza: "*Ona govori o nadmoćnosti protivnika, boljem naoružanju. Ali, na što su trošeni oni deseci milijardi narodnog novca koji se u državnom budžetu svake godine određivao za vojsku i naoružanje?*"¹⁷ Najvažniji zadatak KPJ u predstojećem periodu bila je borba protiv «engleskih agenata» koji su želeli "povratak starog stanja koje je dovelo do današnje katastrofe". U projekciji KPJ, srpski narod je imao posebnu ulogu: da vodi, u duhu svojih istorijskih tradicija, oslobodilačku borbu, ali je istovremeno morao i da se bori i protiv izdajnika u sopstvenim redovima, da "raskrinkava svu tu vladajuću kapitalističku kliku koja je krivac za ovu tragediju".¹⁸

Razgovaralo i o oficirskoj grupi u zapadnoj Srbiji. Zaključeno je da je njen cilj da uzme vlast i da se ona bori za "veliku Srbiju", pa je odlučeno da se otpočne sa političkom borbom protiv ovih oficira. Kako piše

¹² VA, *Ministarstvo vojske*, 72-4-25. Proglas CK KPJ iz decembar 1940.

¹³ *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*. Priredili: Pero Damjanović, Milovan Bosić i Dragica Lazarević, Beograd, 1980, 4-5.

¹⁴ Isto, 204-239.

¹⁵ AJ, CK KPJ, 1941/7.

¹⁶ *Dokumenti i spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, Beograd, 1988, I, 3-7.

¹⁷ *Dokumenti i spoljnoj politici SFRJ*, I, 31-32.

¹⁸ Isto, 33.

Milovan Đilas, Tito je postavio tezu "da ćemo mi komunisti neposredno uzeti vlast", odnosno da nema potrebe za nekim dvema etapama revolucije: «Tito je rekao da mi komunisti treba da se vojnički organizujemo, da napadnemo Nemce i druge okupatore u trenutku njihovog sloma i uzmemo vlast u svoje ruke. To je bilo za sve nas tako očito. Ali, to je trebalo reći. I on je prvi rekao. Niko mu nije protivurečio».¹⁹ Tako je već tada projektovan građanski rat u uslovima okupacije. Kada je Tito obavestio Moskvu o ovim odlukama, usledila je oštra reakcija – ukazano je da treba voditi oslobodilačku borbu, a ne proletersku revoluciju: "Tito se povukao, ali samo prividno, na rečima. Bilo je očito već na tom savetovanju, da smo ušli u novu fazu nacionalne istorije. Niko od nas nije znao sa sigurnošću kakve će oblike zauzeti dalji tok istorije. Ali, niko od nas komunista nije bio zabrinutiji nego što je bio juče".²⁰

Tako je u KPJ u prvim mesecima okupacije Jugoslavije zauzimala pasivan stav prema Nemačkoj. Tek posle upozorenja iz Moskve o neizbežnom nemačkom napadu, jugoslovenski komunisti počeli su da organizuju levičarski front. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, KPJ je pozvala jugoslovenske narode u borbu za oslobođenje zemlje i socijalnu revoluciju. Proglas CK od 22. juna prepun je klasnog radikalizma: "Krvoločni fašistički zločinci i njihovi satrapi u ostalim kapitalističkim zemljama, ljuto su se ovog puta prevarili. Nemaju oni sada protiv sebe slabe evropske države, vođene od izdajničke kapitalističke klike. Hitleru se suprotstavlja složni dvestomilionski narod, herojska partija boljševika, mudri vođa Staljin, nepobediva Crvena armija".²¹

U istom duhu bio je i Proglas PK Srbije, takođe iz juna meseca. U njemu su revolucionarni tonovi još izraženiji: srpski narod je pozvan da stvori borbeno jedinstvo sa ostalim narodima Jugoslavije, tako što će povesti borbu protiv "pljačkaške vladavine velikosrpske gospode i imperijalističkih razbojnika" Engleske, Francuske, Amerike, Nemačke i Italije. Srpski narod je prvo trebalo da sruši poredak "robijašnica, bede, gladi i nasilja". Srpska buržoazija bila je kriva za nezapamćeni slom u aprilskom ratu: "Pošto su videli da je to rat za nacionalnu slobodu, krupni kapitalisti, razni petokolonaši i viši oficiri - sav onaj ološ što se godinama tovio na leđima naroda, požurio se da otvori vrata neprijatelju".²² Dakle, izdaju su izvršili Srbi, a osim toga, uveli su u rat «bratski» hrvatski narod: "Okrivljavati hrvatski narod, porobljen danas kao i srpski, znači produžiti ono sejanje mržnje, onaj duh nasilja koji je tako skupo stajao Srbe i Hrvate".²³

Srpski komunisti već su govorili i o domaćim izdajnicima, o raznim "kapitalističkim klikama, četnicima i policajcima, nekim bednim oficirima", koji su se uz pomoć engleskih agenata okupili da spreče radnike i seljake da zavedu svoju radničko-seljačku vlast "naslanjajući se na veliki i bratski Sovjetski Savez". Stoga narod treba da "ovim bandama koje se organizuju da prolivaju njegovu krv, još sada pruži odlučan otpor, izoluje ih od sela i gradova i uskrati im svaku potporu". Talas mržnje koji su pokrenuli srpski komunisti prema delovima sopstvenog naroda, bio je toliki da se u ovom *Proglasu* uopšte i ne govori o borbi protiv nemačke okupacije. Srpski narod je pozvan u borbu protiv "agenata engleskog i nemačkog imperijalizma".²⁴

Na dan nemačkog napada na Sovjetski Savez održan je i sastanak Politburoa CK KPJ. Vladalo je vedro i optimističko raspoloženje, verovalo se da je kraj rata blizu. Đilas je upitao: "Može li neki nemački avion da zaluta iznad teritorije Sovjetskog Saveza i da napravi štetu?"²⁵ Na nekim partijskim sastancima raspravljalo se o

¹⁹ Milovan Đilas, *Uspomene revolucionara* (rukopis), 680.

²⁰ Isto, 681- 682.

²¹ *Zbornik NOR-a*, I-1, Beograd, 1949, 11-17.

²² *Zbornik NOR-a*, I-2, Beograd, 1952, 11-14.

²³ Isto, 15-16.

²⁴ Isto.

²⁵ Navedeno prema: Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, 85.

preuzimanju vlasti u Beogradu, odmah se raširila i vest da će doći ruski padobranci, pa je Okružni komitet u Valjevu već 27. juna izdao direktivu komunistima u Ljigu da organizuju prihvatanje ruskih padobranaca koji «uskoro» treba da se spuste: «*Treba im dati seljačka odela i o tome odmah obavestiti partijsko rukovodstvo*».²⁶

Ipak, nije odmah posle 22. juna rukovodstvo KPJ krenulo u rat za oslobođenje Jugoslavije. Čekala se direktiva iz Moskve. Ona je stigla 1. jula. U njoj je pisalo: "*Otečestveni rat koji vodi sovjetski narod protiv razbojničkog napada Hitlera, jeste divovska borba na život i smrt, od čijeg rezultata ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza, već i sloboda vašeg naroda. Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narod u otvorenu borbu protiv okupatora. Organizujte, ne gubeći nijednog minuta, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat. Potvrdite prijem ovih direktiva i saopštite činjenice koje dokazuju (njihovo) ispunjavanje*".²⁷ Tako, kako svedoči Đilas, na sastanku od 4. jula u vili Vladislava Ribnikara na Dedinju, nije donesena nikakva odluka: "*Već smo znali za direktivu Kominterne*".²⁸ Bilo je govora samo o tome kako da se sprovede već prihvaćeni stav.

Partizanske snage angažovale su u najvećem broju gradski proletarijat, članove ili simpatizere Komunističke partije. To je njihovoj motivisanosti za borbu davalo snažnu ideološku pozadinu koja ih je u tom pogledu bitno razlikovala od rojalista koji su se prvenstveno oslanjali na seosku populaciju, pa je njihov pokret bio izrazito regionalno-ruralnog karaktera. Osim toga, rojalisti su svoju ulogu videli u zaštiti državnih interesa kakvi su postojali u Kraljevini do početka rata, pa su od početka ustanka sami sebi nametnuli konzervativnu, pasivnu ulogu u ratnim uslovima. Za razliku od njih, komunisti su bili ispunjeni ideološkim nabojem, a njihov cilj bilo je osvajanje apsolutne vlasti u državi. Borci partizanskih odreda borili su se da nešto zauzmu, da dobiju nešto što u normalnim uslovima ne bi nikako mogli. Oni su se borili za opipljive političke, statusne i materijalne dobitke. To upravo objašnjava silinu njihovih 'ubeđenja' i žestinu sa kojom su se borili pre svega protiv četnika.

Rukovodstvo jugoslovenske Komunističke partije okupaciju zemlje doživelo je kao "revolucionarnu perspektivu". Borba za oslobođenje zemlje bila je isto što i rušenje predratnog državno-političkog ustrojstva Kraljevine Jugoslavije. Revolucionarna teorija nije priznavala legitimitet izbegličke Vlade i kontinuitet monarhije, pa je od početka borbe partizanskih odreda ideologija imala prevlast. Ta strategija imala je svoju veoma duboku istorijsku vertikalu.

Tokom leta 1941. partizanski odredi napadali su gotovo isključivo organe srpske vlasti: žandarmerijske stanice i žandarme, opštine i njene činovnike. Pečat klasnog obračuna bio je dominantan. Zatvarane su katastarske uprave, sreski sudovi i načelstva, spaljivane zemljišne knjige: "*Nema više tvoje ili moje, nego je sve naše*". Na selu je vođena sistematska borba protiv "pete kolone" i "kulaka": pljačkani su ugledni domaćini, neretko i ubijani, pa se već u ovom periodu može govoriti o početnoj fazi građanskog rata u Srbiji. Komunisti su, naravno, sve te snage izjednačavali sa "slugama okupatora" i tu borbu proglašavali za oslobodilačku.

Osnovno ubeđenje koje su komunisti širili svojom propagandom bilo je da će se rat brzo završiti i da treba preduzeti akcije velikog stila kako bi se dao što veći doprinos pobedi nad fašizmom. Tako je, na primer, u *Cirkularu PK Srbije partijskim organizacijama i svim članovima partije* od 20. jula posebno naglašeno da je Hitler već u "samrtnom ropcu", da je Crvena armija «neprobojna i nepobediva» i da fašistima «otkucavaju poslednji dani».²⁹ Oštro su kritikovani oni komunisti koji su imali "ogromne iluzije o tome da neprijatelj ne bi

²⁶ Isto, 86.

²⁷ Izvori za istoriju SKJ. *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945*, Beograd, 1985, I, 65.

²⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 35-36.

²⁹ *Zbornik NOR-a*, I-2, 29-33.

sprovodio teror i vršio streljanja kada bi bio mir i red". Takvi ljudi etiketirani su kao "kukavice i paničari" jer nisu verovali u snagu Sovjetskog Saveza i međunarodnog proletarijata. Tako je nastavljen kontinuitet jedne politike koja je ispred sebe videla isključivo socijalnu revoluciju.

Još od ranih ustaničkih dana bilo je jasnih nagoveštaja o daljem toku komunističke revolucije. U drugoj polovini jula u čačanskom kraju sklopljen je prvi partizansko-četnički sporazum o zajedničkoj borbi. Protiv tog sporazuma izjasnio se Momčilo Radosavljević, komandant Čačanskog NOPO: »*Ovaj rat koji se danas vodi, jeste rat protiv kapitalizma i neminovno da će posle Nemačke doći na red Engleska, pa i Amerika*«. ³⁰ Tražio je da se partizanske snage angažuju na «uništenju svih unutrašnjih neprijatelja», bez obzira kako se oni pred narodom predstavljaju.

Stari komunistički kadrovi, školovani u Kominterni, nisu razumevali novu istorijsku situaciju na početku Drugog svetskog rata. Profesionalni revolucionari počeli su sve otvorenije da govore o istorijskoj šansi jer je rat dobio "revolucionarni legitimitet". Većina od njih bili su predratni robijaši i imali su dosta iskustva u sudaru sa klasnim protivnikom (policijom). Sve je to preneseno u 1941. mehanički i bez alternative. ³¹ Kad se tome doda bespogovorna vera u Sovjetski Savez, pre svega u Staljina, nastojanja KPJ da po svaku cenu iskoristi rat za politički prevrat postaju jasnija i razumljivija.

Totalitarno biće KPJ pokazalo je svoje prednosti u prvim ratnim danima. Monolitna i staljinizovana partija, sa čvrstim i neprikosnovenim vođstvom, oličenom u jednom čoveku, nije imala sumnji, preispitivanja ili kolebanja: ona je izvršavala direktive. Osim toga, dok je sav državni aparat Jugoslavije bio razbijen i sve slobodne društvene organizacije zabranjene, aparat KPJ se sačuvao i funkcionisao je pod okupacijom, održavajući čak i vezu sa Moskvom. Drugi faktor koji je jugoslovenskim komunistima išao na ruku, bila je sama okupacija. Nestanak jugoslovenske državne vlasti i njene oružane sile, imao je za KPJ značaj jedne «olako dobijene ili poklonjene revolucije». ³² Nestao je protivnik koji je držao stari društveni poredak, proganjao i hapsio komuniste. Ono što se nije moglo postići tokom više od 20 godina legalne i ilegalne borbe, ostvareno je tuđim udarom spolja.

Treći bitan faktor je militarizacija same KPJ još u predratnom vremenu, što je olakšalo stvaranje vojnih struktura kada je za to došlo vreme. Formiranjem Glavnog štaba 27. juna, KPJ je iz civilnog prešla u vojno stanje. Svi istaknuti lideri postali su vojni rukovodioci. Partija je od tada funkcionisala samo u okviru oslobodilačkog pokreta i to skoro ilegalno. Javno, ona je bila vojna grupa koja je oko sebe okupljala borce za slobodu i formirala ih u partizanske odrede, a komunisti u tim odredima podvrgnuti su i vojnoj i partijskoj disciplini. U odredima su postojale ćelije koje su ih držale pod svojom kontrolom, sprovodeći "liniju partije". Članovi su se sastajali poluilegalno, a političke zadatke dobijali su od viših partijskih tela. Vojnim operacijama rukovodili su komandant i politički komesar, postavljeni od Centralnog komiteta. Tako je KPJ uspostavila čvrstu kontrolu nad vojnim formacijama i

³⁰ Navedeno prema: Горан Давидовић-Милош Тимотијевић, *Историја Равногорца чачанског краја*, Чачак, 2001, I, 119.

³¹ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1983, I, 145-146.

³² Živko Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, London, 1964, 14.

stvorila fanatizovanu i ideološku vojsku, koja će postati ključ njene pobeđe tokom rata, pre svega u unutrašnjim razračunavanjima.

Držanje KPJ na početku rata zavisilo je od toga šta su njene vođe naučile mnogo godina pre toga u Moskvi. Najdoslednije se poštovala Staljinova максима protiv svake spontanosti "masa" pri dizanju ustanka, što je, osim u Srbiji, do izražaja došlo u Hercegovini, Crnoj Gori i delovima Hrvatske. Jedino je priznavana ona oružana akcija koju je vodila KPJ kao organizovana snaga. Ta dogma ostavila je vidljiv trag u godinama posle rata, kada je trebalo izvršiti istorizaciju pokreta. Oslonjeni na Sovjetski Savez, jugoslovenski komunisti videli su sigurnu pobeđu u ratu, ali stvarno revolucionarno osvajanje vlasti moglo se postići samo svrgavanjem «domaće buržoazije», pa je insistiranje na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u budućnosti u prvom redu usmeravano protiv snaga "bivšeg režima".

Iako je Kominternu još u junu upozorila KPJ da u prvom planu treba da bude borba protiv fašizma a ne socijalistička revolucija, u dualizmu oslobodilačkih i revolucionarnih tonova uvek su glasnjiji bili ovi drugi, što je otežavalo sklapanje sporazuma o zajedničkoj borbi sa drugim anti-fašističkim grupama, jer je kominternovsko nasleđe zahtevalo hegemoniju nad "saputnicima revolucije". To je odmah došlo do izražaja u kontaktima sa Mihailovićevim rojalistima, pa će se tako i otvoriti unutrašnji front preko koga su se odslikavati suprotni polovi socijalne i nacionalne politike i čiji je sudar dominirao ratnom pozornicom.

Politička suština dva pokreta bila je u potpunoj suprotnosti. Još od početka organizovanja nacionalnih odreda, isticao se primat borbe za oslobođenje otadžbine i nastavljanje državnog kontinuiteta. To će u početku biti potvrđeno i od jugoslovenske vlade u emigraciji i vlada zapadnih zemalja, u jednom trenutku čak i od vlade u Moskvi. Stoga je Mihailovićev pokret sebe smatrao jedinim legitimnim predstavnikom pokreta otpora u zemlji. Na drugoj strani, komunisti nisu pucali u «sluge okupatora», već u državu kao instituciju. Njihov krajnji cilj bilo je rušenje te države, da bi se na njenim razvalinama uspostavila druga državna tvorevina, na radikalno novim političkim i ideološkim principima. To je i bio razlog zašto su partizani i «četnici» imali tako različiti odnos prema organima vlasti u okupiranoj Srbiji.

Već 27. jula 1941. Tito je javio Kominterni o uspešnim borbama u celoj Jugoslaviji koje se odvijaju «tačno po određenom planu» CK KPJ: ruše se saobraćajnice, uništava ratni materijal, dignuti su u vazduh mnogi vozovi, pale se kamioni, seku telefonski kablovi. Na drugoj strani *"srpski četnici i one grupe vojnika i oficira koji su se sakrili u brda, ne vode nikakve borbe s Nijemcima nego ima vijesti da vode pregovore s njima da se bore protiv nas"*.³³ Svima onima koji su sumnjali u mogućnost uspešne borbe protiv Nemaca, komunisti su poručili da su "kukavice i paničari" koji ne veruju u snagu Crvene armije "pa sledstveno tome ni u svoje vlastite snage". Nije se smelo čekati: *"Svaki minut za nas i za čitav srpski narod je pitanje života, pitanje biti ili ne biti"*.³⁴ Glavni problem bio je u kadrovima i tu je trebalo slediti primer SKP (b): *"Kukavicama i strašljivicama nema, niti ikada može biti mesta u komunističkoj partiji. Danas, više nego ikada do sada, Partiji su potrebni odani, hrabri, smeli i na svaki korak spremni kadrovi. Boljševička partija i Sovjetski Savez dali su najbolje ljude*

³³ AJ, *Комунистичка Интернационала*, 1941/27.

³⁴ *Izvori za istoriju SKJ. NOR i revolucija*, I, 371.

na svetu. I danas se tek još više vidi da je neizmerna njihova ljubav prema svojoj herojskoj Partiji koja na divljenje čitavog sveta zadaje smrtne udarce fašistima".³⁵

Tokom leta 1941. uporedo sa čestim kontaktima mogli su se nazreti i elementi netrpeljivosti koji nisu bili ideološke prirode, niti su se ticali strategije ratovanja. Kod komunista je postojala svojevrsna frustracija zbog samog postojanja drugog pokreta otpora. Svoj pokret videli su kao jedini koji može da vodi borbu protiv okupacije, smatrali su da je to njihovo "pravo" i Mihailovića su tretirali kao običnog vođu jedne krajnje beznačajne organizacije, minornog i lokalnog fenomena sa kojima se može pregovarati na nivou lokalnih komandanata odreda. Drugi faktor nepoverenja bile su Mihailovićeve veze sa žandarmerijom, koja je već više od dve decenije bila objekat mržnje komunista. I mnogi žandarmi nosili su u sebi odbojnost prema "anacionalnim elementima", mnogo više nego vojni oficiri.

Tako su se polako kristalisale duboke ideološke podele, a njihov veoma važan segment bila je nacionalna politika: smisao i karakter borbe koju srpski narod treba da vodi u tekućem ratu, što će do punog izražaja doći tek u sledećoj fazi, od kraja 1941. Suština platforme KPJ sadržana je u paroli o "bratstvu i jedinstvu".

Vojnički rascep između dva pokreta nastao je, pre svega, oko taktike i načina ratovanja. Komunisti su, zbog učešća Sovjetskog Saveza u ratu, prolazila od pretpostavke da će se on okončati vrlo brzo, opštim slomom fašističkih sila, što će stvoriti uslove za izbijanje socijalističkih revolucija širom Evrope. Zato se nije smelo kasniti. Za borbeni antifašizam KPJ udar na Istoku bio je signal za akciju i atmosferu brzog okončanja rata, u vremenu kada je srpski narod bio razbijen i podeljen, u položaju u kakvom se nije našao gotovo nikad do tada u svojoj istoriji. Na osnovu nerealnih procena ratne situacije, pravljene su planovi za akcije. Takva filozofija isključivala je smisao i svrhu žrtava, jer su one bile "neminovne" da bi se ostvarili ciljevi revolucije. Internacionalna orijentacija KPJ podrazumevala je i ispunjavanje "dužnosti" prema pravoj, socijalističkoj domovini («proleterska solidarnost»). Ni velike nemačke odmazde, ni masovna streljanja civila, nisu poremetili takvu orijentaciju.

Na drugoj strani, Mihailović i njegovi ljudi realnije su procenili premoć nemačkih jedinica u naoružanju. Doktrina gerilskog rata izbegavala je frontalne sukobe; posebno se vodilo računa o civilnim žrtvama. Oficiri su isticali nestručnost u vođenju partizanskih odreda, jer su često preduzimane akcije koje, sa čisto vojničkog gledišta, nisu imale izgleda na uspeh. Ono što se osvojilo, nije se moglo braniti. Sam Mihailović je više puta ukazivao da treba izbegavati akcije koje nemaju izgleda da zadaju ozbiljnije udarce okupacionoj vojsci.

Već od avgusta 1941. mogu se pratiti obostrane «smetnje u radu» koje su bile više stvar konkurencije nego «visoke» politike: pokušaj sprečavanja druge strane da održava zborove i vrši mobilizaciju, izbacivanje sa «svog» terena ili regrutovanje onih koji su već bili upisani u spiskove druge organizacije. Teško je, gotovo nemoguće, utvrditi ko je zbog čega "kriv" i ko je "prvi" počeo: uvek se tvrdilo da je to samo odgovor na neki postupak "onih drugih". Ipak, komunistima je bilo teže da se snađu u protivrečnostima između direktiva i

³⁵ Isto, 371-371.

situacije na terenu. Posle prvog revolucionarnog poleta, stiglo je upozorenje da se zemlja ne oduzima, ne ističu crvene zastave, ne otima imovina, ne ubijaju ljudi, ne "sektaši" i ne "zatrčava".

Prvi oblici saradnje i zajednička borbena dejstva, redovno su praćeni i nesporazumima: pitanja starešinstva, izvođenje akcija, podela vlasti na oslobođenoj teritoriji (uvek su formirane dve komande mesta). Podela oružja, način mobilizacije - sve su to bila pitanja koja su ograničavala ustanički front. Odnosi su se pogoršavali iz dana u dan. Ravnogorci su optuživali partizanske odrede da im je glavna aktivnost na oslobođenoj teritoriji bila svedena na politički rad: zborovi, sastanci, ubacivanje u lokalne organe vlasti. Na drugoj strani, u srezovima i opštinama pod četničkom kontrolom, u kojima su komandne položaje zauzimali ljudi željni da iz borbe za slobodu izvuku što veći kapital za budućnost, sukobi sa komunistima bili su oštriji. Neprestane nemačke odmazde doprinele su da ionako teška atmosfera na oslobođenoj teritoriji postane neizdrživa.

Od prve polovine oktobra sve je izvesniji bio skori početak četničko-partizanskog rata. Sporadični sukobi postajali su sve češći: 11. oktobra Šumadijski NOPO razoružao je Levački četnički odred. Borci su pušteni kućama, a starešine, među njima i komandant odreda, kapetan Marko Muzikravić, kratko držani u zatvoru. Po istom principu razoružani su 12. oktobra i delovi Rudničkog i Lepeničkog četničkog odreda. Isto se sutradan desilo i jednoj grupi četnika u selu Beloševcu (između Topole i Mladenovca) kao i komandi Lozničkog četničkog odreda 14. oktobra u Krupnju, posle njenog povlačenja iz Loznice, pred nemačkom poterom.³⁶

Royalistički komandanti žalili su se da partizanski odredi nasilno mobilišu vojne obveznike, uprkos sporazumu Glavnih štabova: *"Samo se po sebi razume da mora postojati lojalna saradnja, jer je jedini cilj obeju organizacija borba protiv zajedničkog neprijatelja - Nemaca"*.³⁷ I komandant Kolubarskog četničkog odreda pisao je o "nasilju, ubistvima i upropašćivanju imovine" od strane pojedinih partizanskih starešina: *"U tom slučaju nema konsolidacije ka unitarnoj celini za borbu protiv okupatora. Mi vas bratski i drugarski molimo da budemo jedna duša a dva tela, da ne progonite i ne mučite naš srpski narod i da se opljačkane stvari vrate štabu ovog odreda"*.³⁸ Takođe, prema četničkim izvorima, na desnu stranu Kolubare prešlo je u oktobru oko 200 ljudi koji su tražili borbu protiv partizana zbog ubistva velikog broja seljaka: *"Molim da se prekine teror nad seljacima, a naročito nad članovima naše organizacije"*.³⁹

Zbog svih ovih događaja Mihailović je između 20. i 22. oktobra u Brajićima održao sastanak sa grupom komandanata. Izneo je svoje tumačenje trenutne situacije: komunisti su sve neiskreniji u svojoj saradnji, svađe između četničkih i partizanskih komandanata svakodnevna su pojava, sve češće izbijaju sukobi oko administrativnih poslova jer komunisti traže uništavanje arhiva i svih dokumenata po opštinama, a zatim zavođenje vlasti narodno-oslobodilačkih odbora; pošto komunisti nemaju uporište u narodu, traže povod za sukob sa četnicima.⁴⁰ Da bi se ti problemi razrešili, Mihailović je 22. oktobra uputio pismo Glavnom štabu partizanskih odreda, ističući "izvanrednu važnost i preku potrebu raščišćavanja mnogih nesporazuma".

³⁶ Сергије Живановић, *Михаиловић и његово дело*. Чикаго, 1962, III, 30-31.

³⁷ VA, *Četnička arhiva*, 70-1-2.

³⁸ VA, ČA, 70-1-2/1.

³⁹ VA, ČA, 70-1-3.

⁴⁰ С. Живановић, *Михаиловић и његово дело*, III, 31-32.

Mnogobrojni incidenti i obostrane nelojalnosti ne smeju da budu prepreka dogovoru zbog ozbiljnosti vojne situacije. Posebno je Mihailović upozoravao na težak položaj ustanika u Mačvi, kao i na opasnost zauzimanja Užica "ako se ne budu preduzele hitne zajedničke mere". S obzirom na sve to, smatrao je "da sa obe strane treba učiniti sve da se nastale suprotnosti ublaže i izglađe, a dalji sukobi po svaku cenu otklone".⁴¹ Tako je došlo do poznatog sastanka u Brajčićima 26. oktobra, u kafani *Suvobor*. To je bio poslednji pokušaj da se spreči otvoreni sukob. Prvo se razgovaralo o četiri predloga, po dva sa svake strane: sa partizanske - da se nastavi zajednička oružana borba protiv okupacione vojske, bez obzira na posledice i da Mihailović pređe u partizanski Vrhovni štab kao njegov načelnik; sa četničke: da se partizanski odredi stave pod Mihailovićevu komandu i da se akcije ograniče na strogo gerilske.⁴² Sporazum o tome nije, naravno, postignut.

Na zahtev da se partizanske snage stave pod Mihailovićevu komandu, Tito je tražio da se u četničke štabove i na oslobođenu teritoriju pod četničkom kontrolom ubaci po jedan politički komesar, sa čime se Mihailović i Vasić nisu složili. Odbili su da priznaju i legitimnost narodno-oslobodilačkih odbora, kao što Tito nije prihvatao stare upravne vlasti. Mihailović i Vasić tražili su da se poštuje predratna administracija i ožive pozitivni zakoni Kraljevine Jugoslavije. Tito i Minić postavili su i pitanje o posleratnom uređenju Jugoslavije - izjasnili su se protiv monarhije i za sovjetsku republiku.⁴³

Mihailovićev odgovor bio je, naravno, lako predvidljiv, pa potezanje tog problema predstavlja razlog više za dobar izgovor zbog neuspeha pregovora, nego znak dobre volje. Tito je zahtevao i da se Mihailović odrekne kapetana Ignjatovića i podnarednika Filipa Ajdačića; to je odbijeno. Tito je tražio i zajedničku organizaciju snabdevanja pod upravom narodno-oslobodilačkih odbora, jer je selo bilo naklonjeno četnicima - i to je odbijeno. Razgovaralo se i o novcu iz užičke filijale Narodne banke, propuštanju vozova kroz Požegu za Užice i kroz Užice za Čačak i o neuspehoj opsadi Valjeva, podeli oružja iz užičke fabrike, organizaciji slobodne teritorije. Mihailović je odbio da sastanku prisustvuje i britanski kapetan Duejn Hadson (D. T. Hudsson) kako je to Tito želeo, uz obrazloženje da se radi o unutrašnjem jugoslovenskom pitanju.

Dve strane sporazumele su se u nizu manje važnih pitanja: sve žalbe će se razmatrati u mešovitim komisijama; međusobni sukobi će se obustaviti a saradnja pojačati; ljudstvo će se mobilisati kao i do tada; vojne snage ostaju na istim položajima; ratni plen će se ravnopravno deliti. Obe strane zadržavaju nezavisnost i potpunu slobodu u svojoj vojno-političkoj akciji. Ako jedna strana bude napadnuta, a snage druge strane budu u blizini, one obavezno treba da stupe u akciju protiv zajedničkog neprijatelja. Dogovoreno je da partizani predaju 12.000 pušaka i novac: Đelević piše o 20 miliona dinara, a S. Živanović o 39 ipo miliona; lične legitimacije izdate od strane četnika ili partizana, važiće na celoj slobodnoj teritoriji.⁴⁴ Na kraju nije došlo ni do potpisivanja spremljenog ugovora, koji je izradio kapetan Mitić. Zapisnik su vodili Mitić i Mitar Bakić, ali on nije sačuvan.

Tito je sa pretnjom prenoćio u Brajčićima i 27. oktobra, preko Požege, krenuo za Užice. Tada je iz Požege telefonirao kapetan Vučko Ignjatović i rekao da je postavio zasedu na desnoj obali reke Skrapež, mitraljesku i bombašku: "*Tito neće živ proći kroz Požegu*". Mihailović nije dozvolio napad, pozivajući se na svoju oficirsku čast i datu reč.⁴⁵

⁴¹ VA, ČA, 1-1-4.

⁴² Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 140.

⁴³ С. Живановић, *Михаиловић и његово дело*, III, 40.

⁴⁴ С. Живановић, *Михаиловић и његово дело*, III, 45.

⁴⁵ *Књига о Дражи*. Уредио: Радоје Ј. Кнежевић, Виндзор, 1956, I, 169.

Neprijateljstva su mogla da počnu. Uslova za to je bilo napretek, a povod se lako našao. Ipak, partizani su se za to pripremali još od sredine i druge polovine oktobra, kada su počeli da povlače svoje snage sa opsade Kraljeva. Dragačevski partizanski bataljon se 24. oktobra povukao sa opsade, a u Užice je stigao 29. oktobra, i to preko Požege, koja je bila pod četničkom kontrolom. Na drugoj strani, posle sastanka u Brajićima Mihailović je, zajedno sa britanskim kapetanom Hadsonom, otišao na valjevski front, što sigurno nije bio znak da želi da napadne partizane.

Užice je ipak postalo epicentar sukoba. Atmosfera u gradu je tih poslednjih oktobarskih dana bila napeta i ukazivala na skori početak pravog rata. U Užicu je partizanska identifikacija sa "sovjetijom" bila potpuna. Grad je postao centar "novog doba" i ogledno polje revolucije. U Užice je 28. oktobra došao major Manojlo Korać sa svojim ljudstvom, a sutradan je kapetan Mitić sazvaio sednicu štaba četničke komande grada na kojoj je odlučeno da se svi četnički odredi oko Užica stave u stanje pripravnosti. Mitić je istovremeno od Mihailovića tražio intervenciju kod Tita kako bi se napetost smanjila. Istog dana (29. oktobra) Mitić je otišao u partizansku komandu i zatražio oslobođenje pohapšenih nacionalista.⁴⁶

Iskra je upaljena tog istog 29. oktobra u selu Karanu. U selo je stigao kamion pun partizana. Među njima je bio i jedan četnički dezertjer iz Ribaševinskog odreda. Partizani su odbili da ga predaju matičnoj komandi. Izrodila se svađa, usledile su teške reči, počelo je potezanje oružja. Prvi pucnji. Partizanima je u pomoć došao Užički NOPO, pa su se četnici povukli iz sela. Točak se pokrenuo, prva krv je pala. Ribaševinski odred zaustavio se na Crnokosi, odakle je poručnik Stojko Filipović zatražio pomoć od Požeškog odreda. Molio je da se o sukobu izvesti štab na Ravnoj Gori. Istog dana četnici su napadnuti i u Mačkatu i Ljubinju.⁴⁷

Inicijativu je u svoje ruke preuzeo kapetan Vučko Ignjatović. On je 1. novembra naredio napad na Užice. Istovremeno je sa kapetanom Glišićem otišao na Ravnu Goru i zatražio dozvolu za napad na partizane jer je "poslednji čas za to". Pošto je Mihailović bio odsutan, odobrenje je izdao Dragiša Vasić.⁴⁸ Napad je planiran za 2. novembar, u 4 časa ujutru. Ignjatovićev plan je predviđao: sa severne strane, iz pravca Karana napada Ribaševinski odred (400 boraca); sa istočne, iz pravca Požege napada Požeški odred pod Ignjatovićevom komandom (1.200 ljudi); sa južne strane, iz pravca Kremne drugi deo Zlatiborskog odreda (oko 250 ljudi).⁴⁹ Iz Užica je 31. oktobra izašao Korać i stigao u Požegu. Počelo je grupisanje četničkih snaga.

Partizani su, međutim, saznali za planove o napadu na Užice. Informaciju su dobili već 30. oktobra i odmah pojačali garnizon sa odredima pristiglim sa opsade Kraljeva koji su prvobitno krenuli ka Čačku. Povučene su i snage sa opsade Valjeva. Već 1. novembra pohapšena je četnička komanda Užica, svi četnici koji su se zadesili u gradu i mnogi nacionalisti koji o Ignjatovićevom planu nisu znali ništa. Počela je mobilizacija pod pretnjom smrtno kazne, uz zakletvu "komunističkoj ideji i Staljinu".⁵⁰ Građanski rat je mogao da počne.

⁴⁶ С. Живановић, *Михаиловић и његово дело*, III, 46-47.

⁴⁷ VA, ČA, 30-5-15.

⁴⁸ *Књига о Дражи*, I, 170.

⁴⁹ С. Живановић, *Михаиловић и његово дело*, III, 53.

⁵⁰ VA, ČA, 30-5-15.

SUMMARY

The development of the Yugoslav army in fatherland during the Second World War was marked by a number of contradictions. From a small group of officers and soldiers who gathered on Ravna Gora on 11 May, 1941 a resistance movement developed which in time came to symbolize the Serbian people's struggle for national rights. The appearance of general D. Mihailovic and his men was met with enthusiasm in the "free world" as the first sign of resistance in occupied Europe. Praised and glorified at first the general and his men would be rejected towards the end of the war and branded as traitors of their people. The Movement consisted of soldiers of the former Yugoslav army and of civilians bound to a common cause by patriotic sentiments. As a result, the course of the entire Movement was often determined by nationalistic zeal rather than by rational decisions, and its members relied more on "divine justice" than on any realistic assessment of the situation.

The Yugoslav army in fatherland was a Serbian anti-fascist organization based on royalist sentiments, which caused the greatest perplexity in Yugoslav post-war historiography. Despite indisputable evidence to the contrary the Yugoslav Army were described as having collaborated with the Axis powers. The Movement's concept of defense was based on assessments of German military strength, while their military strategy, inherited from the former Yugoslav army and involving the conscription of recruits and military drills, involved forming an army intended as a striking force to be used in a prospective general uprising against the foreign enemy. This concept of defense was primarily meant to avoid heavy losses among the Serbian population. The fighters who represented the core of the illegal organization were supposed to rouse the fighting spirit among the people, and to perform minor diversions and acts of sabotage useful for the common Allied cause without provoking German reprisals.

The defense strategy of the resistance movement was based on the military heritage deriving from the Serbian people's struggle for freedom in the 19th century, which consisted of two alternative approaches, either charging against the enemy or adapting to given circumstances. In 1941 Mihailovic employed the first heroic tactic. This revolt was not only defeated as a result of the greater strength of the German forces but was also followed by terrible reprisals. The resistance movement then employed the other strategy of waiting for a more favorable opportunity, using this time to expand and strengthen their organization while reducing open activity to a minimum in order to preserve their army and the civil population.

The former, unsuccessful revolt had been provoked by the appearance of a second anti-fascist movement whose leaders insisted on the necessity of open defiance at all costs. In the summer of 1941 a premature revolt was organized which did not cause serious losses to the German army (approximately 200 German soldiers were killed and 400 were wounded). Nevertheless, this act of rebellion provoked great devastation and massive reprisals against the civil population (about 4.000 rebels were killed fighting and 35.000 hostages were shot) from the beginning of September until the end of December.

Three decisive factors influenced the formation and development of the resistance movement. The first of these was the quick and inglorious defeat of the Yugoslav Army in April 1941. The second, the appearance of the Communists and their desire to destroy the old world and to build a new one, a world they did not wish to base on old traditions, but on an illusory proletarian equality that was to be established among the Yugoslav peoples. The third factor were the German reprisals and genocide performed over the Serbian population threatened with total annihilation. The civil war which broke out during the revolt increased the discord between the country's internal forces, decided the further course of the war in Serbia and Yugoslavia, and left lasting consequences that proved impossible to heal. The events of that autumn in 1941. plunged the two resistance movements into an insuperable mutual antagonism from which they emerged as bitter opponents, more intent on destroying each other than on fighting the common enemy.

The Second World War involved the conflict of three different ideologies - bourgeois democracy, fascism and communism - and differed in this respect from the war that broke out in 1914 and was nationalistic in character. This ideological triangle led to various shifts of position, views, and sides in the war of each warring party. In the course of the war the West made concessions to Hitler and encouraged his aggression against the Soviet Union, while Stalin signed a treaty with Hitler against Western interests before the anti-fascist coalition was finally formed. Serbia with its historical heritage and general mentality could not escape being torn by similar ideological conflicts. The ideological discord was deepened by religious differences between the various peoples of Yugoslavia and by the genocide performed over the Serbs in the Independent State of Croatia. Together these factors hampered the resistance against fascism; an example of this was the conflict between the Cetniks and "the volunteers", which became more important for the former than fighting the Germans. There is no doubt, however, that the gravest consequences were caused by the conflict between the Cetniks and the Partizans.